

Κανονική Παράδοση και Λατρεία

του Θεοδώρου Ξ. Γιάγκου
Καθηγητή Α.Π.Θ.

«Τάξις συνέχει πάντα, καὶ τὰ ἐπουράνια ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίγεια»¹. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀποφθεγματικὴν ῥήσιν, ποὺ ἔχει τὶς καταβολές τῆς στὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψιν καὶ ποὺ στὴ συνέχεια ἀναπαράγεται καὶ ἀναπτύσσεται θεολογικὰ ἰδίως στὰ Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα, ἀρχίζει τὸ ἐρμηνευτικὸ σχόλιό του ὁ Βαλσαμῶν στὸν 34ο ἀποστολικὸ κανόνα, σὲ ἓνα κανόνα ὁποῖος κατὰ βάση ἔχει διοικητικὸ περιεχόμενον. Ἡ διάρθρωση καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου ἔχουν θεμελιώδεις ἐκκλησιολογικὸ ὑπόβαθρον τὴν ἀρμονικὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ Πρώτου, τῆς κεφαλῆς δηλ. τῆς συνόδου, καὶ τῶν ὑπολοίπων μελῶν τῆς. Ἡ ἀρμονικὴ σχέση ἀποβλέπει στὸν δοξασμὸ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁποῖος εἶναι ἡ πηγὴ, ἡ ἔκφραση καὶ ἡ συνισταμένη τῆς τάξεως². Τὸ ἐπίγειο θυσιαστήριον καὶ ὡς προέκταση αὐτοῦ ὁ ἐπίγειος θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ἔχουν τὴν ἀναγωγή τους στὸ ἐπουράνιον θυσιαστήριον καὶ στὸν ἐπουράνιον θρόνον τοῦ «Βασιλέως τῆς δόξης».

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναγωγικὴν σχέσιν προκύπτει ἡ πρώτη καὶ βασικὴ ἀφετηρία τῆς κανονικῆς νομοθεσίας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ λειτουργικὰ καὶ ὄχι μόνον θέματα. Τουλάχιστον ἔτσι ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν ἅγιον Νικόδημον τὸν Ἁγιορείτη. «Αὐτὴ ἡ Τριάς τὸν ... νοητὸν κόσμον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατασκευάσασα μὲ τοὺς ἱερούς τούτους καὶ θείους κανόνας συνέστησεν αὐτὸν καὶ συνέπηξε· ἐξ ὧν ἡ τῶν πατριαρχῶν ἀποτίκτεται εὐταξία, ἡ τῶν ἀρχιεπισκόπων ἀρμονία, ἡ τῶν ἱερέων κοσμιότης, ἡ τῶν διακόνων ἡ σεμνοπρέπεια, ἡ τῶν κληρικῶν ἡ σεβασμιότης, ἡ τῶν μοναχῶν ἡ εὐρυθμία, τῶν πνευματικῶν πατέρων ἡ πρὸς διόρθωσιν ἀπαιτουμένη γνῶσις, τῶν βασιλέων παρὰ πάντων ὀφειλομένη τιμὴ καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν χριστιανῶν ἡ πρέπουσα χριστιανοῖς διαγωγή καὶ κατάστασις, καὶ καθολικῶς εἰπεῖν ἐκ τῶν ἱερῶν τούτων κανόνων ἡ κάτω ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία γίνεται μίμημα καὶ ἐκ-

σφράγισμα τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας. Καὶ αἱ δύο ὁμοῦ ἱεραρχίαι ἀποκαθιστῶνται μία, ἐν μέλος ἀνακρουομένη ἐναρμόνιον καὶ πάγχορδον»³.

Λόγω αὐτοῦ τοῦ θεολογικοῦ προτύπου, κυριάρχησε, ἰδίως στὰ κανονικὰ κείμενα, ἡ σταθερὴ πεποίθηση ὅτι ἡ τάξη θὰ πρέπει νὰ περιφρουρεῖται, χωρὶς νὰ τίθενται σὲ διαβαθμίσεις ἀξίας ἢ χρησιμότητος οἱ κανόνες τῆς καὶ ἐπομένως ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ αὐτῶν, καθόσον, κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «οὐδὲν μικρὸν ἐν τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, οὐδὲν δίχα λόγου, ὅτι αὐτοῦ τοῦ ζῶντος Λόγου ἢ Ἐκκλησίᾳ, διὸ μετὰ λόγου πάντα μεγίστου ..., ὅτι ἡ ἐν τοῖς οὐρανοῖς εὐταξία καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστίν»⁴. Ἔτσι ὁ Συμεὼν συνιστᾷ στὸν ἀποδέκτη καὶ στοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἔργου του (τοῦ *Διαλόγου*) νὰ περιφρουροῦν, νὰ συντηροῦν καὶ νὰ ὑπερμαχοῦν γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη.

Ἡ λεπτολογία καὶ σὲ κάποια ἔκταση ἢ σχολαστικότητα, ὡς πρὸς τὴν τάξη καὶ τοὺς κανόνες τῆς, ποὺ καταγράφονται στὰ ἔργα τοῦ μεγάλου ὑστεροβυζαντινοῦ λειτουργιολόγου ἀσφαλῶς δὲν προέκυψαν ἀπὸ παρθενογέννηση. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς λατρείας ἔχουν ἐπισημάνει καὶ περιγράψει διὰ πολλῶν ὅτι ἡ τάξη ἀκολούθησε μία διαδρομὴ στὴν ὁποία συνέκλιναν πολλοὶ παράδρομοι, ὡσὰν τὴν κοίτη ἑνὸς εὐρύχωρου ποταμοῦ, στὴν ὁποία ρέουν, ἐνίοτε μεταφέροντες ὀρμητικὰ ρεύματα, οἱ ἐκατέρωθεν καὶ κατὰ διαστήματα σχηματιζόμενοι διάφοροι παραπόταμοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι. Σὲ αὐτὴ τὴ ροὴ γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει ὑπερχείλιση καὶ ἐπομένως καταστροφὴ τῆς λειτουργικῆς ἄρρους προέκυπτε συχνὰ ἡ ἀνάγκη νὰ τεθοῦν ἀναχώματα. Αὐτὸν τὸν προστατευτικὸ ρόλο ἀνέλαβαν κυρίως οἱ κανονολόγοι πατέρες καὶ οἱ σύνοδοι.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἱερῶν κανόνων ἔχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον λειτουργικὸ περιεχόμενο. Ὅλες σχεδὸν οἱ σύνοδοι καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν κανονολόγων πατέρων ἀντιμετώπισαν λειτουργικὰ ζητήματα θεσπίζοντας σχετικούς κανόνες. Μάλιστα στὸ νομοθετικὸ-κανονικὸ ἔργο κάποιων συνόδων, π.χ. τῆς Λαοδικείας, ἡ λατρεία ἦταν τὸ κυρίαρχο θέμα⁵. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὸ *corpus canonum* τῆς Ἐκκλησίας ἀρχίζει μὲ ἕνα κανόνα, τὸν 1ο ἀποστολικό, ποὺ ἔχει λειτουργικὸ περιεχόμενο. «Ἐπίσκοπος χειροτονεῖσθω ὑπὸ ἐπισκόπων δύο ἢ τριῶν». Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ «χειροτονεῖσθω» ἐκληφθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ψήφου, «καθὼς τινὲς εἶπον ἀκολουθήσαντες τοῖς ἀγράφοις λεγομένοις»⁶, ἐν τούτοις καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ ψήφος δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένη μὲ τὴ λειτουργικὴ πράξιν, καθόσον δὲν μπορεῖ νὰ

θεωρηθεῖ ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ μυστήριο τῆς χειροτονίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι «εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τοῦ ἰδ' αἰῶνος, τὰ διασωθέντα εἰς κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, ἀφθονοῦν αἱ μαρτυρίαι, ὅτι οἱ “ὑποψήφιοι”, οἱ ἐκλεγέντες δηλαδὴ πρὸς πλήρωσιν ἑνὸς μητροπολιτικοῦ, ἀρχιεπισκοπικοῦ κ.λπ. θρόνου καὶ μήπω χειροτονηθέντες εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμὸν πρεσβύτεροι, ἤσκουν τὰ διοικητικὰ τῶν καθήκοντα εἴτε αὐτοτελῶς, εἴτε μετέχοντες τῆς συνόδου, μάλιστα δὲ καὶ ἀπ' αὐτῆς ἔτι τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχιερέων. Ὡς δὲ ἐκ τῶν πηγῶν προκύπτει ἡ αὐτὴ παγία τακτικὴ ἐφηρμοζέτο καὶ ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν πατριαρχῶν»⁷.

Ἀντικείμενο τῶν ἱερῶν κανόνων εἶναι κυρίως τὰ μυστήρια: τῆς θ. εὐχαριστίας, τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς χειροτονίας, τοῦ γάμου, τῆς μοναχικῆς κουρᾶς καὶ τῆς μετανοίας. «Ἡ σχέσις τῆς κανονικῆς τάξεως πρὸς τὴν ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θ. εὐχαριστίας καὶ τοῖς λοιποῖς μυστηρίοις συγκροτουμένην ἐκκλησίαν εἶναι προφανῆς. Ἡ κανονικὴ τάξις ἀποτελοῦσα τὴν δομὴν τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ, καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ εἶναι ἐπιζήμιος, χωρὶς τὰ συγκροτοῦντα, συνάπτοντα καὶ ζωοποιοῦντα διὰ τοῦ Παναγίου Πνεύματος τὸ σῶμα μυστήρια, ὧν κέντρον ἡ θ. Εὐχαριστία. Κατὰ τὴν εὐστοχὸν ρῆσιν τοῦ Νικολάου Καβάσιλα: Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν μυστηρίων σημαίνεται»⁸.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ εἶναι μυστηριακὴ, γι' αὐτὸ καὶ ὁ κανονικὸς νομοθέτης ἐπέδειξε ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον νὰ χαραχθοῦν τὰ ὅρια τῆς κανονικότητος τῶν μυστηρίων, λαμβανομένων κατ' ἐξοχὴν ὑπόψιν τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν καὶ προϋποθέσεων. Ἐξάλλου οἱ ἰ. κανόνες ἔχουν πρωτίστως θεολογικὸ περιεχόμενο. Ἡ ἔκτασις τῆς σχέσεως κανόνων καὶ λατρείας μπορεῖ νὰ διευρύνεται ἢ νὰ συρρικνώνεται ἀνάλογα μὲ τὰ κριτήρια τὰ ὁποῖα τίθενται. Π.χ. ἂν θεωρήσουμε ὅτι ἓνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς κανόνων ἔχει ἐπιτιμιακὸ-κυρωτικὸ χαρακτῆρα, μὲ κύριο περιεχόμενο τὴ στέρηση τῆς μετοχῆς στὴ θ. εὐχαριστία, τότε ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ σχέση καθίσταται πολὺ πιὸ ἰσχυρὴ καὶ καθοριστικὴ. Τὸ «ἀφοριζέσθω» ποὺ ἀπαντᾶται σὲ ἓνα πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ συνοδικῶν καὶ πατερικῶν κανόνων, μπορεῖ νὰ περιορίσθῃ ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ ἔκτασίν του ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐξομολογητικὴ κανονικὴ γραμματεία, ποὺ ἀποδίδεται κατὰ τὸ πλεῖστον στὸν Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Δ' Νηστευτῆ (582-595), ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε νηστεία καὶ γονυκλισίες ἀντισταθμίζοντας τὴ μείωσις τοῦ χρόνου τῆς ἀκοινωνησίας⁹, ἐν τούτοις καὶ

σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, δηλ. τῆς πρόταξις τῆς ἀσκήσεως, πάλιν ἐμπλεκόμενη εἶναι ἢ θ. Εὐχαριστία. Νηστεύουμε, γονυκλιτοῦμε καὶ προσευχόμεθα προετοιμαζόμενοι γιὰ τὴ μετοχὴ στὴ θ. εὐχαριστία. Ἀνάλογα ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ «καθαριεῖσθω». Ὅμως σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι κυριαρχεῖ ἓνας περιορισμός, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται σὲ παλαιοδιαθηκικὴ νομικὴ ἀρχὴ (*Ναοὺμ 1, 9*): «οὐκ ἐκδικήσεις δις ἐπὶ τὸ αὐτό»¹⁰. Ἔτσι ἀπορρίφθηκε ἡ ἐπιβολὴ διπλῆς ποινῆς, δηλ. ταυτόχρονα τῆς καθαιρέσεως καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ. Οἱ καθαιρεθέντες κληρικοὶ δὲν ἀποκόπτονται ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχὴ, καθόσον ἡ ἀπώλεια τῆς ἱερωσύνης καὶ ἡ στὴν τάξι τῶν λαϊκῶν ἢ μοναχῶν κατάταξι τῶν καθαιρεθέντων κληρικῶν, δηλ. ἡ ἀφαίρεσι τῆς ἐξουσίας νὰ τελοῦν μυστήριον, εἶναι ἰσόβια ποινὴ¹¹.

Ὁ ἀρρηκτος δεσμός τῶν κανόνων καὶ τῆς λατρείας ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς: ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα λειτουργικοκανονικὰ ἔργα, ὅπως π.χ. ἡ *Διαθήκη Κυρίου*, ἡ *Ἀποστολικὴ παράδοσις* τοῦ Ἰππολύτου, οἱ *Ἀποστολικὲς Διαταγὰς*, μέχρι καὶ τῆς μεταγενέστερης νομοκανονικῆς συλλογῆς, ὅπως ὁ *Νομοκάνονας σὲ ν' τίτλους* τοῦ Ἰωάννη Σχολαστικοῦ καὶ ὁ *Νομοκάνονας σὲ ιδ' τίτλους*, τοῦ ὁποῖου ἡ δευτέρη ἀναθεωρημένη μορφή ἀνήκει στὸν πατριάρχη Φώτιον. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα περιέχονται κεφάλαια, τίτλοι καὶ διατάξεις ἀποκλειστικὰ λειτουργικοῦ περιεχομένου ἢ σύμμικτη ὕλη ποὺ ἔχει καὶ λειτουργικὸ περιεχόμενο.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει, καὶ μάλιστα σὲ ἐκτενέστερο βαθμό, καὶ μὲ τῆς Κανονικῆς Ἀποκρίσεως, κυρίως τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως π.χ. αὐτὲς τοῦ πατριάρχη Φωτίου πρὸς τὸν Λέοντα Κατάνης, τοῦ Πέτρου Χαρτοφύλακα, τοῦ Νικολάου Γ' Γραμματικοῦ, τοῦ Νικηφόρου Χαρτοφύλακα, τοῦ Θεόδωρου Βαλσαμῶνα, τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας, τοῦ Ἰωάννη Κίτρου, τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἰωάσαφ Ἐφέσου, τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου. Τὸ ἀντικείμενον τῶν ἐρωτήσεων ποὺ ὑποβάλλονταν σὲ ἐξέχουσες ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, ὅπως αὐτὲς ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀναγνωρισμένης ἐμπειρίας καὶ καταρτίσεως περὶ τοὺς κανόνες, ἀναφέρεται συνήθως σὲ θέματα λειτουργικῆς τάξεως. Ἡ λατρεία προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νομοθέτη ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτειακοῦ. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα οἱ Νεαρὲς 3, 4, 15, 16, 17 κ.ἀλ. τοῦ Λέοντος Σ' Σοφοῦ¹². Ὅμως κυρίως μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν, τὸν καθοριστικότερον ρόλον γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν λειτουργικῶν ζητημάτων ἀνέλαβε

ή

πατριαρχική σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως. Αρκεί κανείς να λάβει υπόψη τα πρακτικά της συνόδου που περιέχονται στον προμνημονευθέντα κώδικα της εθνικής βιβλιοθήκης της Βιέννης και πολλά σχόλια του Βαλσαμώνα στους κανόνες.

Ἡ Κωνσταντινούπολη κατέστη τὸ αὐθεντικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο ἔδινε ἀπαντήσεις σὲ λειτουργικὲς ἀπορίες καὶ λύσεις σὲ λειτουργικὰ προβλήματα, τόσο σὲ ἐκκλησίες καὶ πρόσωπα πού ἀνήκαν στὴ δικαιοδοσία της ὅσο καὶ σὲ ἄλλες δικαιοδοσίες. Ἔτσι πλέον ἐπιβάλλεται ἐν πολλοῖς ἡ κωνσταντινουπολιτικὴ τάξη, περιοριζομένων τῶν τοπικῶν συνηθειῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Ὑπενθυμίζω ἐν προκειμένῳ τὴν ἀρκετὰ γνωστὴ Ἀπόκριση τοῦ Βαλσαμώνα πρὸς τὸν Μάρκο Ἀλεξανδρείας περὶ τοῦ ἂν εἶναι δεκτὲς ἢ ὄχι «αἱ περὶ τὰ μέρη τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἀναγινωσκόμεναι λειτουργία καὶ λεγόμεναι συγγραφῆναι παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ Μάρκου»¹³. Ὁ συγκεκριμένος κανονολόγος, ὁ ὁποῖος ὄντας πατριάρχης Ἀντιοχείας διέμενε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συχνὰ στὰ σχόλια του ὑπερμαχοῦσε γιὰ τὰ δίκαια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τάχθηκε κατὰ τῆς τέλεσης τῶν δύο αὐτῶν λειτουργιῶν, «Ψηφίζομεθα ... μὴ εἶναι δεκτὰς αὐτάς, κὰν γὰρ ἐγένοντο, παντελοῦς ἀπραξίας κατεψηφίσθησαν ὡς καὶ ἄλλα πολλά», καὶ ὑποστήριξε ὅτι «ὀφείλουσι πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἀκολουθεῖν τῷ ἔθει τῆς Νέας Ρώμης, ἥτοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἱερουργεῖν κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ φωστήρων τῆς εὐσεβείας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἁγίου Βασιλείου. Φησὶν γὰρ τὸ μα' κεφάλαιον τοῦ α' τίτλου τοῦ β' βιβλίου τῶν Βασιλικῶν. *Περὶ ὧν ἔγγραφος οὐ κεῖται νόμος, παραφυλάττειν δεῖ τὸ ἔθος, ᾧ ἡ Ρώμη κέχρηται*»¹⁴.

Στὴν προκειμένη περίπτωσις ὁ Βαλσαμών φαίνεται νὰ μὴν λέει στὸν Μάρκο Ἀλεξανδρείας ὅλη τὴν ἀλήθεια, καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικά, οὔτε καὶ ὁ ἴδιος μοιάζει νὰ εἶναι συνεπὴς τουλάχιστον πρὸς ὅσα σχετικὰ ὑποστηρίζει στὸ σχόλιό του στὸν 32ο κανόνα τῆς Πενθέκτης: «Σημείωσαι ἀπὸ τοῦ παρόντος κανόνος ὅτι πρῶτος ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, ὁ πρῶτος ἀρχιερατεύσας τῆς τῶν Ἱεροσολυμιτῶν ἐκκλησίας, παρέδωκε τὴν θεῖαν ἱεροτελεστίαν, ἣτις παρ' ἡμῖν ἀγνοεῖται (ἐδῶ εἶναι σαφὴς καὶ συγκεκριμένος ὡς πρὸς τὸ ποῖα ἐκκλησία δὲν τελεῖ τὴ συγκεκριμένη λειτουργία), παρὰ δὲ τοῖς ἱεροσολυμίταις καὶ τοῖς Παλαιστινίοις ἐνεργεῖται ἐν ταῖς με-

γάλαις έορταίς. Οί δέ Άλεξανδρεΐς λέγουσιν εΐναι καί τοῦ άγίου Μάρκου, ἥ καί χρωΐται ώς τά πολλά (προφανώς μεΐ όσα λέει έδω άντιφάσκει πρός τήν κατηγορηματική θέση πού διατύπωσε στήν Άπόκρισή του, ότι δηλ. οί δύο λειτουργίες έτυχαν «παντελοῦς άπραξίας»). Έγώ δέ συνοδικώς, μάλλον δέ καί ένώπιον τοῦ βασιλέως τοῦ άγίου έλάλησα τοῦτο, ότε ό πατριάρχης Άλεξανδρείας ένεδήμει εις τήν βασιλεύουσαν· μέλλων γάρ λειτουργήσαι μεθ' ήμωΐ καί τοῦ οίκουμενικοῦ έν τῇ μεγάλη εκκλησία, ώρμησε κρατεΐν τό τῆς τοῦ Ίακώβου (γράφε Μάρκου) λειτουργίας κοντάκιον, άλλ' έκωλύθη παρ' αὐτοῦ, καί υπέσχετο λειτουργεΐν καθώς καί ήμεΐς»¹⁵.

Ο Βαλσαμών στήν Άπόκρισή του γιαΐ ναΐ προβάλει περαιτέρω τῇ θέση του προσέφυγε στή νομική άρχή πού άνάγεται στόν Οὐλπιανό, ή όποία όμως ίσχυε μόνο γιαΐ τήν άρχαία Ρώμη (όπου δέν υπῆρχε έγγραφος νόμος παραφυλάττεται τό έθος τῆς Ρώμης), παρακάμπτοντας τόν 32ο κανόνα τῆς Πενθέκτης, γιαΐ ναΐ υποστηρίξει ότι θαΐ πρέπει ναΐ κρατεΐται ή πράξη τῆς Νέας Ρώμης, άδιαφορώντας γιαΐ τό έθος τῶν άλλων Έκκλησιῶν. Εΐναι προφανές ότι πίσω άπό τῇ θέση τοῦ Βαλσαμώννα υποκρύπτεται μία κυρίαρχη πεποίθηση, ότι δηλ. ή παράδοση καί ή κανονικότητα ώς πρός τῇ λειτουργική πράξη θαΐ πρέπει ναΐ αναζητεΐται πλέον στήν Κωνσταντινούπολη, κατοχυρωμένη αὐτή ή πεποίθηση έν προκειμένω μεΐ ένα άμφισβητούμενο νομικό κατασκευάσμα, όπως έξάλλου συνήθιζε ναΐ πράττει ό Βαλσαμών καί γιαΐ άλλες περιπτώσεις.

Η λειτουργική τάξη τῆς Μεγάλης Έκκλησίας έξαίρεται ώς ή αυθεντική καί προβάλλεται ώς τό πρότυπο μεΐ τῇ σύμπραξη τῶν οργάνων έξουσίας (τοῦ αυτοκράτορα καί τῆς πατριαρχικῆς συνόδου) καί έτσι διαδίδεται πρός τήν περιφέρεια. Αὐτό δέν σημαΐνει ότι οί σύνοδοι τῶν τοπικῶν Έκκλησιῶν, παρὰ τό γεγονός ότι πολλές άπό αὐτές ήταν έμπεριστάτες εύρισκόμενες υπό τόν ζυγόν άλλοεθνῶν, δέν αναδεικνυαν τίς τοπικές λειτουργικές συνήθειες ή ότι δέν ειχαν τῇ δυνατότητα ναΐ αποφαινόνται γιαΐ τά λειτουργικά θέματα πού τοῦς άπασχολούσαν.

Πριν άπό τέσσερις μήνες σέ αὐτόν έδωΐ τόν χῶρο σέ ένα παρόμοιο συνέδριο (τῆς SOL) ειχα τήν εύκαιρία ναΐ παρουσιάσω τίς άποφάσεις πού έλαβε ή πατριαρχική σύνοδος τῆς Αντιοχείας κατὰ τό β' μισό τοῦ 11ου αΐώνα μεΐ βάση τά έργα τοῦ μοναχοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη, ιδίως τό *Τακτικόν*, μίας σημαντικῆς πηγῆς, ή όποία δυστυχώς παραμένει στό μεγαλύτερο μέρος άνέκδοτη¹⁶. Άπό αὐτές τίς άποφάσεις συνάγεται πόσο ζωτικά ήταν τά λει-

τουργικά θέματα που απασχολούσαν την περιφέρεια και πόσο αξιόλογες ήταν οι λύσεις που έδωσε ή σύνοδος της Αντιοχείας, χωρίς αυτές να υστερούν σε σχέση με ανάλογες που εκδόθηκαν από την πατριαρχική σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως.

Όμως ούτε η φωνή ούτε ο αντίλαλος της έπαρχίας ήταν τόσο ισχυροί για να φτάσουν στα αυτιά των συντακτών των υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών νομοκανονικών και κανονικών συλλογών. Η ύλη αυτών των συλλογών ήταν σχεδόν απόλυτα περιφραγμένη από την κανονική σκέψη και παράδοση της Κωνσταντινουπόλεως. Οι συντάκτες των συλλογών είτε ζούσαν στο κέντρο της αυτοκρατορίας είτε στην ευρύτερη περιφέρεια προσέφευγαν στα νομικά και κανονικά κείμενα που παρήχθησαν στην Κωνσταντινούπολη.

Έτσι στις συλλογές τους περιλαμβάνουν παραθέματα από τα έρμηνευτικά σχόλια στους κανόνες του Ζωναρά και κυρίως του Βαλσαμώνα, αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, θέσεις πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, νόμους των αυτοκρατόρων, αποκρίσεις κανονολόγων, και ταξινομούν συστηματικά την ύλη συναφώς με τους ιερούς κανόνες, κατά θέματα σε κεφάλαια, προς διευκόλυνση των χρηστών. Αναφέρομαι στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη, στους *Νομοκάνονες*: του Ισαάκ μοναχού, του Μανουήλ Μαλαξού, του Ιωάννου Κρητικού, του Θεοκλήτου Καρατζά, στο *Μέγα Νόμιμον*, στον *Νομοκάνονα πάνιν ωφέλιμον και πλουσιώτατον*, στη *Βακτηρία αρχιερέων* του Ιακώβου από τα Ιωάννινα κ.ά. Αυτές οι συλλογές ήταν τα πιο εύχρηστα και πρόσφορα έγχειρίδια, τα οποία παρείχαν αρχές και για τα λειτουργικά καθήκοντα των κληρικών. Μάλιστα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού, την πιο διαδεδομένη συλλογή κατά την τουρκοκρατία, με τις πολλές μεταγενέστερες προσθήκες, και ως ένα ιδιόμορφο «λειτουργικό» βιβλίο, καθόσο σε αυτό εντάχθηκαν ούκ ολίγες λειτουργικές διατάξεις. Αν θέλουμε να μελετήσουμε την ιστορία της λατρείας κατά την τουρκοκρατία δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε αυτές τις συλλογές, εκδεδομένες και μή, γιατί ήταν τα πρώτα και τα κατ' έσοχην κείμενα σε χρήση. Δεν είναι τυχαίον ότι ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης στα σχόλια του *Πηδαλίου* και ο αντιγράφων τὸ Πηδάλιον Χριστόφορος Προδρομίτης στα σχόλια του *Κανονικοῦ* του ἐπικεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τους στὴ λατρεία, ἀπο-

βλέποντες ταυτόχρονα στην αποκάθαρση από τὰ «ὀθνεῖα στοιχεῖα» καὶ τὴ νόθευση τῶν κανόνων ποὺ συντελέσθηκε σὲ πολλὰ χειρόγραφα ἀντίγραφα νομοκανονικῶν συλλογῶν τῆς τουρκοκρατίας¹⁷. Αὐτοὶ ἐπαναφέρουν καὶ πάλιν στὸ προσκήνιον τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως προχωρώντας ἕνα βῆμα πιὸ πέρα, ἀφοῦ προσθέτουν στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τάξη τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὅσα υἰοθετεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ἦταν καὶ ἡ μοναδικὴ ἢ μόνη ὀρθὴ τάξη, καθόσον οἱ πηγές σὲ πολλὰ λειτουργικὰ θέματα καταγράφουν ἕνα πλουραλισμό.

Ὅπως στὶς νομοκανονικὲς συλλογὲς περιέχονται λειτουργικὰ θέματα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ σὲ κάποια λειτουργικὰ βιβλία (π.χ. στὸ *Ἱερατικόν*) περιέχεται ἀνθολόγιο ἰ. κανόνων, ἐνῶ κάποιες ἀκολουθίες εἶναι ἄμεσα ἐξαρτημένες ἀπὸ τοὺς κανόνες. Π.χ. ἡ *Τάξις περὶ τῆς ἀποδοχῆς τῶν αἱρετικῶν* τοῦ Εὐχολογίου διαρθρώνεται γύρω ἀπὸ τοὺς κανόνες 7 τῆς Β' Οἰκουμενικῆς καὶ 95 τῆς Πενθέκτης¹⁸, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιείκειας. Ἄν θέλουμε νὰ δοῦμε ποία ἦταν ἡ πράξη γιὰ αὐτὸ τὸ φλέγον ζήτημα τῆς ἀποδοχῆς τῶν αἱρετικῶν θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τί υἰοθέτησαν τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ ὄχι τί μεμονωμένα διατυπώθηκε σὲ κάποιες πηγές ἢ ἀκόμη σὲ κάποιες τοπικὲς συνόδους, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1755, ἡ ὁποία ἀποφάσισε τὸν ἀναβαπτισμό τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ἀρμενίων¹⁹.

Ἐγινε λόγος προηγουμένως γιὰ πλουραλισμὸ στὴν κανονικὴ παράδοση. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ κανόνες εἶναι διατάξεις ποὺ θεσπίσθηκαν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνέκυπταν σὲ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο. Θὰ τολμοῦσα νὰ τοὺς χαρακτηρίσω μὲ ἀρκετὴ δόση ὑπερβολῆς ὅτι εἶναι κάποιες μόνο σταγόνες ἀπὸ τὸν μεγάλο ταμειυτήρα τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς τάξεως. Ἐξάλλου τὸ ὅλο οἰκοδόμημα αὐτῆς τῆς τάξεως οὔτε περιορίσθηκε οὔτε ἐξαντλήθηκε στοὺς 770 ἀποστολικούς, συνοδικούς καὶ πατερικούς κανόνες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ πλούσια χειρόγραφη παράδοση τῶν πολλῶν νομοκανονικῶν συλλογῶν κυριολεκτικὰ κατακλύζεται ἀπὸ κανόνες τῆς οὕτω καλουμένης ψευδοκανονικῆς παραδόσεως, ὅπως π.χ. οἱ κανόνες ποὺ ἀποδίδονται στοὺς πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Νηστευτῆ (582-595), Νικηφόρο Ὁμολογητῆ (806-815) καὶ Νικόλαο Κωνσταντινουπόλεως (Γ' Γραμματικὸ, 1081-1111;). Στὶς χειρόγραφες συλλογὲς οἱ συμπληρῆτες καταχωρίζουν μαζὶ τοὺς κανόνες καὶ τοὺς ψευδοκα-

νόες ἀδιακρίτως, χωρίς νὰ ἐπισημαίνουν ὅποιαδήποτε διαφορά κύρους, ἢ καὶ ἐνίοτε προτάσσουν τοὺς δευτέρους σὲ σχέση με τοὺς πρώτους, ἀνάλογα βέβαια μὲ τὸ στόχο πὺ ἐπιδιώκουν. Ἡ ψευδοκανονικὴ παράδοση δὲν περιφρονήθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, γιατί διαμορφώθηκε ἐντὸς τῶν κόλπων της, καὶ ἐξέφρασε ἐν πολλοῖς τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος, παρὰ τὶς ἀρκετὲς ὑπερβολὲς καὶ ἐνίοτε ἄστοχες διατυπώσεις. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κανόνες ἔχουν λειτουργικὸ περιεχόμενο καὶ καλύπτουν κενὰ τῆς ἐπίσημης (ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ ὅρος) κανονικῆς νομοθεσίας.

Στὸ Βυζάντιο, ἰδίως πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, τὸ οἱ κανονικὲς προβλέψεις τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶχαν στατικότητα οὔτε ἦταν πάντοτε δέσμιες, κυρίως σὲ θέματα λατρείας, στοὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους πὺ προσέλαβαν οἰκουμενικὸ κῦρος μὲ τὸν 2ο κανόνα τῆς Πενθέκτης. Τὸ οἰκοδόμημα τῆς λατρείας θεμελιώθηκε σὲ μία ποικιλία τοπικῶν παραδόσεων, κάποιες φορὲς ἀντικρουομένων, ὑποκειμένων πάντως στοὺς νόμους τῆς ρευστότητας, καθόσον ἡ λατρεία εἶναι ἔκφραση ἐνὸς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ πὺ ὑφίσταται τὴν ἐξέλιξη μέσα στὸν χρόνο. Ἡ Ἐκκλησία ἀναγνώριζε πολλοὺς νομοθέτες καὶ ρυθμιστὲς τῆς λειτουργικῆς τάξεως: κτήτορες μονῶν, συντάκτες ἢ ἀντιγραφεῖς λειτουργικῶν τυπικῶν, συντάκτες κτητορικῶν τυπικῶν, ἀρχιερεῖς, μοναχοί, κοσμικοὶ ἄρχοντες, ὅσοι γέροντες, ἀκόμη καὶ ὅσες γυναῖκες προέβαιναν στὴ σύνταξη κανόνων καὶ διατάξεων περὶ τῆς λατρείας, χωρίς νὰ ἀμφισβητοῦνται, ἐφόσον βέβαια αὐτοὶ κινοῦνταν σὲ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο. Ὅσοι γνωρίζουν καλὰ τὶς πηγὲς μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὅτι πολλὲς φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθεῖ κάποιος ποιὰ ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρος πράξεις εἶναι κανονικὴ ἢ ἀντικανονικὴ, παραδοσιακὴ ἢ ἀντιπαραδοσιακὴ. Ἡ Ἐκκλησία ἄφηνε ἀρκετὰ περιθώρια «αὐτοσχεδιασμοῦ» καὶ προσωπικῆς πρωτοβουλίας, νέων συνθέσεων καὶ διορθωτικῶν ἢ ἀκόμη καὶ ἀνανεωτικῶν διατάξεων. Ὁ προμνημονευθεὶς Νίκων Μαυρορείτης συχνὰ στὰ κείμενά του διαπιστώνει ὅτι «τὰ τυπικὰ τῶν μεγάλων μοναστηρίων, τῶν Ἱεροσολύμων, τῶν Στουδίων καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους οὐ συμφωνοῦν τέως εἰς τοιαῦτα τοὺς ἱεροὺς κανόνας οὔτε τῶν ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς διδασκόντων εἴτε ἄλλην γραφὴν ἔνθεσμον»²⁰, π.χ. στὸ θέμα τῆς κατάλυσης τῶν δεσποτικῶν νηστειῶν λόγω τῶν ἐορτῶν, ἢ στὸ θέμα τῆς τελέσεως τελείας ἢ προηγιασμένης λειτουργίας κατὰ τὴ μεγάλη Τεσσαρακοστή. Σύμφωνα μὲ τὸν 52ο κανόνα τῆς Πενθέκτης ὀρίζεται τέλεση τελείας λει-

τουργίας μόνο κατά τὰ Σάββατα, τὶς Κυριακὲς καὶ τὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὅμως, ὅπως ἀναφέρει ὁ Νίκων καὶ ἡ μαρτυρία του διασταυρῶνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἐὰν ὁ ναὸς δὲν ἦταν ἐπ’ ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, κατὰ τὸν Εὐαγγελισμό, σύμφωνα μὲ τὸ Ἱεροσολυμιτικὸ Τυπικὸ, ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων²¹.

Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσω τὴν ἐξέλιξη τοῦ κύκλου τῶν ἑορταζομένων ἀγίων μέσα ἀπὸ τὴ σχετικὴ ὕλη τῶν Λεξιοναρίων. Διαπιστώθηκε ὅτι αὐτὸς ὁ κύκλος ἦταν ἀρκετὰ περιορισμένος στὰ μεγαλογράμματα Λεξιονάρια, δηλ. τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰώνα, ἐνῶ στὴ συνέχεια ἐμπλουτίσθηκε καὶ διευρύνθηκε σημαντικά, σὲ σημεῖο σὲ κάποιες περιπτώσεις νὰ καλύπτει τὶς περισσότερες ἡμέρες τῶν περισσότερων μηνῶν, μὲ συνέπεια νὰ ὑποχωρεῖ ἡ νηστεία. Ἐπίσης διαπιστώθηκε ὅτι αὐτὸς ὁ κύκλος σπάνια ταυτιζόταν πλήρως στὴν ὕλη τῶν διαφόρων χειρογράφων, κυρίως σὲ αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα. Ἀκόμη καὶ χειρόγραφα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ποὺ προέρχονταν μαρτυρημένα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη περιεῖχαν διαφορετικὸ κύκλο, δηλ. ἄλλος ἦταν ὁ κύκλος τῶν Λεξιοναρίων ποὺ ἀντέγραφαν τὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἄλλος ὁ κύκλος τῶν Λεξιοναρίων ναῶν ἢ μονῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως²². Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀκόμη παράδειγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ ρευστότητα τῆς λειτουργικῆς πράξεως. Ὁ Νίκων γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴν ποικιλία ἀναζήτησε οὐκ ὀλίγα λειτουργικὰ τυπικὰ μονῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἰδιαίτερα πολὺ πιὸ ἀρχαῖα γιὰ νὰ βρεῖ στηρίγματα, προκειμένου νὰ θέσει φραγμὸ στὴν ὑπερβολὴ τῆς διεύρυνσης αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ἢ ὅποια εἶχε ἀρνητικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη²³.

Ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες τῶν παραδειγμάτων ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ ρευστότητα στὴ λειτουργικὴ τάξη θὰ ἀναφέρω τρία παραδείγματα ἀπὸ δύο ἀγιολογικὲς πηγές γιὰ νὰ ὑπογραμμίσω ταυτόχρονα τὴ μεγάλη ἀξία ποὺ ἔχουν οἱ συγκεκριμένες πηγές γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἰδίως οἱ βίοι τῶν ὁσίων, περιέχουν ἓνα ἀνεκτίμητο πλοῦτο πληροφοριῶν γιὰ τὴ λατρεία. Ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου συνάγεται ὅτι αὐτὸς χειροτονήθηκε ἀπὸ ἓνα μόνον ἐπίσκοπο, τὸν Κυθραίας Πάππο, παρὰ τὴ σαφέστατη ἐπιταγὴ τοῦ 1ου, ὅπως εἶδαμε, ἀποστολικοῦ κανόνα. Μάλιστα ἡ χειροτονία του ἔγινε στοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης ἀθρόον σὲ μία ἡμέρα καὶ στὴν ἴδια λειτουργία. «Εἷς δὲ τῶν διακόνων ἐπιλαβόμενος τῆς κεφαλῆς Ἐπιφανίου, ἤγεν αὐτὸν πρὸς Πάππον ἐπὶ τοῦ θυ-

σιαστηρίου μετὰ βίας, ὥστε συνελθεῖν καὶ ἄλλους πλείστους, ὅπως διασω-
σουσιν αὐτὸν ἐπὶ τῷ θυσιαστηρίῳ. Χειροτονεῖ οὖν αὐτὸν διάκονον καὶ πάλιν
δίδωσιν εἰρήνην, καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν πρεσβύτερον καὶ γίνεται ἡ ἀκολουθία
καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας
ἀπήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ»²⁴.

Τὸ δεύτερο παράθεμα σχετίζεται μὲ τὴν ἀγαμία τῶν κληρικῶν. Ὅπως
φαίνεται, ὁ βιογράφος παρουσιάζει τὸν Ἐπιφάνιο νὰ τάσσεται ὑπὲρ τῆς
ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας, παρὰ τὴν ἀντίθετη ἀπόφαση, τὴν ὁποία οἱ ἐκκλη-
σιαστικοὶ ἱστορικοὶ τοῦ ε' αἰῶνα ἀποδίδουν στὴν Α' οἰκουμενικὴ μὲ
πρωταγωνιστὴ τὸν Παφνούτιο²⁵, καὶ παρὰ τοὺς σαφεῖς κανόνες τῆς συνόδου
τῆς Γάγγρας (1ος, 4ος, 9ος, 14ος, 16ος, βλ. καὶ 5ος καὶ 51ος ἀποστόλων). «Ἦν
γὰρ καὶ τοῦτο πεφυλαγμένον τῷ μακαρίῳ· ἐν γὰρ τῇ ὥρᾳ τῆς προσενέξεως
οὐδέποτε ἐτελείωσεν τὴν προσένεξιν, ἕως οὗ ἴδεν τὴν ὀπτασίαν· εἰώθει ὁ μα-
κάριος λέγειν τοὺς λόγους, καὶ εὐθέως ἀπεκαλύπτετο αὐτῷ. Ποτὲ οὖν εἰπὼν
τρίτον τὸν λόγον, οὐκ ἐγένετο τὰ τῆς ὀπτασίας. Τούτου δὲ πενθοῦντος, καὶ
δεομένου ὥστε μηνυθῆναι τὴν αἰτίαν, Ἐπιφάνιῳ πρῶτον ἐπέχει τῷ ἐξ
ἀριστερῶν διακόνῳ τὸ ῥιπιστήριον διακρατοῦντι τὸ λειτουργικόν. Ὡς δὲ
ἐπέσχεν τούτῳ, θεωρεῖ Ἐπιφάνιος, ὅτι ἐπὶ τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἐφέρετο ἡ λέ-
πρα. Ἦν δὲ τοῦτο κατάδηλον πᾶσιν ὅτι ἀναίτιος οὐκ ἦν. Ὁ οὖν Ἐπιφάνιος
ἐξέτεινε τὴν χεῖρα· καὶ τὸ λειτουργικόν σκεῦος ἐκούφισεν, λέγων πρὸς αὐτὸν
μετ' εὐμενείας· Ἀπελθε, φησί, τέκνον, ἐν τῷ σῶ οἴκῳ, καὶ τῶν θείων μυστηρί-
ων μὴ μεταλάβης ἄρτι. Εὐθέως δὲ αὐτὸς ἐξῆλθεν καὶ ἐπορεύθη ἐν τῷ οἴκῳ
αὐτοῦ. Δίδωσι δὲ Ἐπιφάνιος ἄλλῳ διακόνῳ τὸ ῥιπιστήριον. Καὶ ἀρξάμενος
τῶν θείων λόγων μετὰ φόβου καὶ δακρύων, ὡς ἐτελείωσεν, εὐθέως ἴδεν τὴν
ὀπτασίαν. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας, προσκαλεσάμενος
Ἐπιφάνιος τὸν διάκονον, ἠρώτα μαθεῖν θέλων τὴν αἰτίαν· τοῦ δὲ λέγοντος ὅτι
τὴν νύκτα ἐκείνην μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἐκοιμήθη, προσκαλεσάμενος
Ἐπιφάνιος ἅπαν τὸ ἱερατεῖον, εἶπεν πρὸς αὐτοὺς μετ' εὐμενείας· Ὅσοι, φησί,
τέκνα, κατηξιώθητε τοῦ κλήρου, λύσατε τὰ διαβήματα ὑμῶν, τοῦ μὴ βαίνειν
ἐπὶ τούτοις, ὅπως θεραπεύσητε ὅσιον ἄνδρα τὸν ἐπ' ἐκκλησίαις κηρύττοντα,
καὶ λέγοντα· Καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας, ὡς μὴ ἔχοντες. Ἐκτοτε οὖν οὐκέτι
ἐχειροτόνει Ἐπιφάνιος ἔχοντα γυναῖκα, ἀλλὰ ἄνδρας ὁσίους, τὸν μονήρη βί-
ον μετερχομένους, καὶ ἄνδρας χήρους δεδοκιμασμένους. Ἦν γὰρ ἀληθῶς
ιδεῖν τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς νύμφην καλὴν περικεκοσμημένην ἀπὸ τῆς

ιερωσύνης»²⁶. Ανάλογη θέση διατυπώνει ο Ἐπιφάνιος καὶ στὸ *Πανάριον*²⁷, ἢ ὅποια ἐν πολλοῖς συμπληρώνει καὶ ἐπεξηγεῖ τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ βιογράφος.

Στὸν Βίο τοῦ Πέτρου τοῦ ἐν Ἀτρώα διαβάζουμε τὴν ἐξῆς ἰδιαιτερότητα τάξεως ποὺ ἐπεβλήθη ἀπὸ τὴν κοινοβιακὴ τάξη τῆς μονῆς: «Ἐν μιᾷ γὰρ τῶν ἡμερῶν συνέβη τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Πέτρον εἰς τὸ πέραν τῆς μονῆς εὐκτήριον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καλούμενον πρὸς λειτουργίαν παρὰ τοῦ μεγάλου ποιμένος ἀπολυθῆναι καὶ δὴ τελέσαντος αὐτοῦ τὴν θείαν λειτουργίαν καταλαμβάνει τὴν μονὴν τὴν ἱερατικὴν στολὴν ἐνδεδυμένος - ἦν γὰρ κοινοβιακὴ παράδοσις ἐγκελεύεσθαι μήτε ἐκδύεσθαι μήτε ἐνδύεσθαι μήτε ἕτερόν τι τὸν ὑποτακτικὸν ποιεῖν δίχα τῆς τοῦ προεστῶτος κελεύσεως καὶ εὐχῆς»²⁸.

Σὲ κάθε ἐποχὴ παρατηρεῖται ὄχι μόνον ἕτερότητα πράξεων ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερο θεολογικολειτουργικὸ πλαίσιο ποὺ περιβάλλει καὶ κατοχυρώνει τέτοιες πράξεις. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα θὰ παραθέσω ἓνα μόνον, ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνα στὸν 2ο κανόνα τῆς Ἀντιοχείας. Αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν ὑποχρέωση τῶν πιστῶν νὰ παραμένουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς θ. λειτουργίας. Ὅμως οὐσιαστικὰ ἡ ἔναρξη τῆς λειτουργίας κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα δὲν ἦταν ἀπὸ τὸ «Εὐλογημένη» ἀλλὰ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο.

«Ἐπὶ τῆς λειτουργίας δὲ καὶ μόνης νόει διορίζεσθαι ταῦτα τοὺς ῥηθέντας κανόνας, οὐ μὴν ἐπὶ τῶν ἐτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Ἐπεὶ δὲ λέγουσί τινες, καὶ διὰ τί ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης τὴν ἁγίαν Κυριακὴν προκύπτων ἀπὸ τοῦ στασιδίου αὐτοῦ οὐ καρτερεῖ μέχρι τῆς ἀπολύσεως τῆς λειτουργίας, ἀλλὰ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ὑποχωρεῖ; Λέγομεν πρὸς αὐτούς, ὅτι κυρίως ἡ θεία λειτουργία μετὰ τὴν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου ἀνάγνωσιν γίνεται. Ἐπεὶ γὰρ ἅπαντα τὰ ἐν ταῖς ἁγίαις ἐκκλησίαις ψαλλόμενα εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ, ἢ ἀπὸ τῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰσὶν ἢ ἀπὸ τῆς Νέας· μετὰ τὴν ἔναρξιν γὰρ αὐτίκα ψαλμοὶ στιχολογοῦνται, μέχρι τῆς τοῦ Ἀποστόλου ἀναγνώσεως, οἵτινες τῆς Παλαιᾶς εἰσὶ Διαθήκης· μετὰ δὲ τὸ Εὐαγγέλιον ἄρχεται ἡ τελετὴ τῆς λειτουργίας τῆς ὑπεραχράντου θυσίας· καλῶς ὁ πατριάρχης πρὸ ταύτης καὶ μετὰ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ὑποχωρεῖ, καὶ οὐ προσκρούει τοῖς κανόσιν. Ὅστε οὐδέ τις προσκρούει, εἰ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἢ πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου ἀποχωρεῖ, πλὴν διὰ ἀναγκαίαν καὶ εὐσεβῆ αἰτίαν, καὶ μὴ ἐπίψογον»²⁹.

Ἡ Ἐκκλησία σὲ αὐτὲς τίς θέσεις δὲν προέβαλε κάποια κριτικὴ. Ἀντίθετα ἦταν ἀρνητικὴ στὴν ὑπερβολὴ καὶ στὴν παρερμηνεία τῶν ἱερῶν κα-

νόνων ἢ στή διαστροφή τῆς ἐν γένει λειτουργικῆς καὶ κανονικῆς παραδόσεως. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα ἡ θέση τοῦ Βαλσαμῶνα ποῦ διατυπώνεται συνοπτικὰ στὸ σχόλιό του στὸν 9ο κανόνα τῆς Α' οἰκουμενικῆς («Ἐλεγον γάρ τινες ὅτι ὡσπερ τὸ βάπτισμα νέον ἄνθρωπον ποιεῖ τὸν βαπτισθέντα, οὕτω καὶ ἡ ἱερωσύνη τὰ πρὸ τῆς ἱερωσύνης ἀπαλείφει ὅπερ τοῖς κανόσιν οὐκ ἔδοξεν»³⁰) καὶ ἀναλυτικώτερα στὸ σχόλιό του στὸν 12ο τῆς Ἀγκύρας: «Τῷ παρόντι κανόνι χρησάμενος ὁ ἀγιώτατος ἐκεῖνος πατριάρχης κυρὸς Πολύευκτος, πρῶτον μὲν ἐξώθησεν ἐκ τῶν ἱερῶν περιβόλων τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τὸν βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Τσιμισκὴν, ὡς φονεύσαντα τὸ βασιλέα κύριον Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν· ὕστερον δὲ ἐδέξατο. Εἶπε γὰρ μετὰ τῆς ἀγίας συνόδου ἐν τῇ γενομένῃ τηνικαῦτα συνοδικῇ πράξει, τῇ ἐν τῷ χαρτοφυλακείῳ ἀποκειμένη, ὡς, ἐπεὶ τὸ χρίσμα τοῦ ἀγίου βαπτίσματος τὰ πρὸ τούτου ἁμαρτήματα ἀπαλείφει, οἷα καὶ ὅσα ἂν ᾧσι, πάντως καὶ τὸ χρίσμα τῆς βασιλείας τὸν πρὸ ταύτης γεγονότα φόνον παρὰ τοῦ Τσιμισκῆ ἐξήλειψεν. Ἀκολουθῶς οὖν τῇ τοιαύτῃ πράξει, λέγουσιν ὅσοι μᾶλλον εἰσι συμπαθέστεροι καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον τῆς κρίσεως προαρπάζουσι, διὰ τοῦ χρίσματος τῆς ἀρχιερωσύνης τὰ πρὸ ταύτης ἀπολείφεισθαι ἁμαρτήματα, καὶ διενίστανται καλῶς περὶ τῶν πρὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ψυχικῶν μολυσμάτων τοὺς ἀρχιερεῖς μὴ εὐθύνεσθαι· ὡς γὰρ οἱ βασιλεῖς Χριστοὶ Κυρίου κέκληνται καὶ εἰσὶν, οὕτω καὶ οἱ ἀρχιερεῖς εἰσὶ τε καὶ ὀνομάζονται. Κατασκευάζουσι δὲ τὸν οἰκεῖον λόγον καὶ ἀπὸ τοῦ εἶναι τῆς αὐτῆς δυνάμεως τὰς ἀναγιγνωσκομένας εὐχάς, ὅτε στέφονται οἱ βασιλεῖς καὶ ὅτε χειροτονοῦνται οἱ ἀρχιερεῖς. Ἀντὶ δὲ τοῦ χρισμένου ἐλαίου τοῖς βασιλεῦσι καὶ τοῖς ἀρχιερεῦσι, κατὰ τὸν παλαιὸν νόμον, εἶπον ἀρκεῖν τοῖς ἀρχιερεῦσι τὸν ἐπικείμενον ζυγὸν τοῦ εὐαγγελίου τῷ τραχήλῳ αὐτῶν καὶ τὴν δι' ἐπικλήσεως τοῦ ἀγίου Πνεύματος σφραγίδα τοῦ χειροτονοῦντος. Εἰς συγκρότησιν δὲ τούτων πάντων ἀναντιρῶντον, χρῶνται καὶ τῷ τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγῳ, τῷ γραφέντι μετὰ τὴν οἰκείαν χειροτονίαν πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ, οὗ ἡ ἀρχὴ· Πάλιν ἐπ' ἐμὲ χρίσμα καὶ πνεῦμα· καὶ μάθης ὅτι οὐδὲν ἦττον ἀξιοῦται τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος χάριτος ὁ ἀναξίως χειροτονηθεὶς, καὶ ἐν καθαρότητι τὸν μετὰ τὴν χειροτονίαν βίον ἀνύσας, τοῦ ἀξίως χειροτονηθέντος, καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς καθαρότητος τὸν ἐν ἡμῖν βίον ἀπολιπόντος»³¹.

Ἡ συμπλοκὴ τῶν διαφόρων παραδόσεων καὶ τάσεων μέσα ἀπὸ ἀτραπούς ποικίλων διεργασιῶν ὀδήγησε ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὴ θεσμοποίηση

της λατρείας. Έχω τη γνώμη, τουλάχιστον από τα έργα του Νίκωνα αυτό συναγεται, ότι από τον 11ο αιώνα προβάλλεται έντονοτερο ή ανάγκη συγγραφής Διατάξεων και Τυπικῶν που να οριοθετούν ποιά θα πρέπει να είναι ή αποδεκτή πράξη. Στην πορεία της λειτουργικής τάξεως αχώριστος συνοδός ήταν και ο κανονικός νομοθέτης, ο οποίος δεν ήταν πάντοτε και ο καλός σύμβουλος, καθόσον ήταν έπιρρεπής σε ένα πνεῦμα νομικισμού. Υπάρχουν οὐκ ολίγες κανονικές διατάξεις, κυρίως από τη λεγόμενη ψευδοκανονική παράδοση, οί οποίες δεν προήγαγαν τὸ λειτουργικὸ ἦθος. Π.χ. ή διάταξη: «Πρεσβύτερος οἶαν ήμέραν ἄψηται νεκροῦ και θάψη αὐτόν, οὐ λειτουργήσει τῇ ήμέρᾳ ἐκείνῃ· εἰ δὲ λειτουργήσει, ἔχει ἐπιτίμιον χρόνον α' τοῦ μή κοινωνεῖν και πάλιν λειτουργεῖτω, διότι ἀψάμενος νεκροῦ ὅλην τὴν ήμέραν νεκρός ἐστίν»³². Αὐτός ο «κανόνας», που ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τις περιμιάσματος ἀντιλήψεις, ἀσφαλῶς δὲν συνάδει με τὴν διδασκαλία περι τῆς ιερότητος τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, οὔτε με τὴν τάξη να τίθενται λείψανα ἁγίων στὴν καθιέρωση ναῶν ἢ ἀκόμη και να θάπτονται σώματα, κυρίως ἱεραρχῶν ἢ ἐπισήμων προσώπων ἢ ἁγίων μοναχῶν και κτητόρων, ἐντὸς τῶν ναῶν ἢ σε εὐκτήριους οἴκους. Ὁ ἐμφωλεῦον νομικισμὸς λειτούργησε ἀρνητικὰ και σε βάρος κυρίως τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ή διάταξη που ἀπαντᾶται στις περισσότερες χειρόγραφες νομοκανονικές συλλογές, ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα. «Οφείλουσιν οἱ ὀρθῶς βιῶντες και τὰς Τετραδοπαρασκευὰς φυλάττοντες ὅλου τοῦ χρόνου, ἵνα μεταλαμβάνωσι τὸ μέγα Πάσχα, τὰ Χριστούγεννα, τῶν ἁγίων ἀποστόλων και τῆς Θεοτόκου, ἐὰν και ταύτας τὰς νηστείας φυλάττουσι, δηλονότι ὅσοι εἶναι ἄξιοι και ἔξω ἀπὸ κανόνων»³³. Σε αὐτὴ τὴ συνήθεια, ή ὁποία εἶχε τὸ ἔρεισμα τῆς κανονικότητος και τῆς παραδοσιακότητος, ἀντέδρασαν ὡς γνωστὸν οἱ Κολλυβάδες³⁴.

Κατακλείοντας ἐπισημαίνουμε ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον να μελετήσουμε σε βάθος τις κανονικές πηγές, ἰδίως τις πολλές ἀνέκδοτες, για να δοῦμε ποιὸ εἶναι τὸ γνήσιο και ποιὸ τὸ νόθο, ποιὸ εἶναι τὸ κανονικὸ και ποιὸ ἦταν αὐτὸ που ὑψωσε φραγμὸ και ἀπομάκρυνε τοὺς χριστιανούς ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς θεολογίας και τῆς ἐλευθερίας που παρέχει ή «ἐν πνεύματι και ἀληθείᾳ» (Ιω. 4, 23) λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ και μεγάλου Θεοῦ. Οἱ τομὲς πρέπει να γίνουν, ἐφόσον προηγηθεῖ μελέτη σε βάθος και ἐφόσον ὑπάρχει διάκριση.

1. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ...*, τ. Β', Ἀθήναι 1852, σ. 46. Βλ. καὶ σχόλιο τοῦ ἰδίου στὸν 14ο κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ὅπ.π., σ. 616, καὶ σχόλιο τοῦ Ζωναρά στὸν 31ο κανόνα τῶν ἀποστόλων, ὅπ.π., σ. 39 κ.άλ.

2. Βλ. σχετικὰ Παντελεήμονος Ροδοπούλου, Ἐκκλησιολογικὴ θεώρησις τοῦ τριακοστοῦ τετάρτου ἀποστολικοῦ κανόνου, *Μελέται Α'. Κανονικά - Ποιμαντικά - Λειτουργικά - Οἰκουμενικά - Διάφορα* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σ. 153-164.

3. *Πηδάλιον*, Ἀθήναι 1957, σ. ις'.

4. *Διάλογος*, κεφ. τξε', PG 155, 680BC.

5. Βλ. σχετικὰ Παντελεήμονος Ροδοπούλου, Οἱ κανόνες τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας ὡς «νόμος» τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς θείας λατρείας, *Μελέται Α'*, ὅπ.π., σ. 15-35.

6. Βλ. σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνα στὸν 1ο κανόνα τῶν ἀποστόλων, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, ὅπ.π., σ. 3.

7. Σπ. Τρωιάνου, Περὶ τὴν σχέσιν ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας ἐπὶ ἐπισκόπων, *Χριστιανός*, τεῦχ. 269 (1984) 5-6. Βλ. καὶ Δ. Καψάλη, *Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἐψηφισμένων ὡς ἐπισκόπων στὴν πατριαρχικὴ σύνοδος. Συμβολὴ στὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἕως τὸν ἰδ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 2005, σ. 211.

8. Ἀρχιμ. Γεωργίου Καψάνη, *Ἡ ποιμαντικὴ διακονία κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας*, Πειραιεὺς 1976, σ. 69.

9. Βλ. Ματθαίου Βλασάρεως, *Ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ*, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, ὅπ.π., τ. Δ', Ἀθήναι 1854, σ. 435-436. Βλ., ἐνδεικτικὰ καὶ Θ. Ξ. Γιάγκου, *Ἰσαὰκ μοναχοῦ Νομοκάνονον πρόχειρον*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 79 ἔξ.

10. Βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου - Γ. Πουλή, *Πηγές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ποινικοῦ δικαίου μὲ σχόλια καὶ βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 105. Βλ. καὶ Σπ. Τρωιάνος - Γ. Πουλῆς, *Ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2003, σ. 577.

11. Βλ. κανόνα 3 Μ. Βασιλείου καὶ τὰ σχόλια τῶν Ζωναρά καὶ Βαλσαμῶνα στὸν ἴδιο κανόνα, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 99-101.

12. Βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ νεαρές τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ, Προλεγόμενα, κείμενο, ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ, εὔρετήρια καὶ ἐπίμετρο*, Ἀθήνα 2007, σ. 27, 49 ἔξ.

13. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 448.

-
14. Όπ.π., σ. 449.
15. Όπ.π., τ. Β', σ. 337-338.
16. Th. X. Yiangou, From the "Untestified" to "Instituted" Liturgical Practise. The Quest of Nikon of the Black Mountain (ὕπὸ ἔκδοση).
17. Βλ. σχετικά Θ. Ξ. Γιάγκου, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 72* ἔξ.
18. Βλ. *L' Euchologio Barberini gr. 336 (ff 1-263)*, ἔκδ. St. Parenti καὶ Elena Velkovska, Ρώμη 1995, σ. 152-158 καὶ M. Arranz, *L' Euchologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatario & Archieraticon (Rituale & Pontificale)*, Ρώμη 1996, σ. 262-267.
19. Βλ. ἐνδεικτικὰ Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church and people under Turkish domiantion*, Λευκωσία 21990, σ. 15 ἔξ. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 403 ἔξ., ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, σ. 405-406.
20. Βλ. χφ. Σινᾶ 436 (441), φ. 71r, 101r, 101v, 102v, 298v κ.ἀλ. V. Benešević, *Taktikon Nikona Černogorca Grečeskij tekst po rukopisi No 441 Sinajskago monastyrja sv. Jekateriny, Zapiski Ist.-Filol. Fakulteta Patrogradskago, Universiteta 138*, Πετρούπολη 1917, σ. 45.
21. Βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος-συγγραφικὸ ἔργο-κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 230.
22. Βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ λατρεία*, ὅπ.π., σ. 108 ἔξ.
23. Βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*. ὅπ.π., σ. 241 ἔξ.
24. PG 41, 68CD.
25. Σωκράτους *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1, 11, PG 67, 101C-104B· Σωζομενοῦ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 1, 23, PG 67, 925BC.
26. PG 41, 72D-73B.
27. PG 42, 824A-C.
28. V. Laurent (ἔκδ.), *La vie merveillense de saint Pierre d'Atroa († 837)* [Subsidia hagiographica, 29], Βρυξέλλες 1956, σ. 89, 91.
29. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, ὅπ.π., τ. Γ', Ἀθῆναι 1853, σ. 128-129.
30. Όπ.π., τ. Β', σ. 137.
31. Όπ.π., τ. Γ', σ. 44.

32. Βλ. π.χ. χφ. Μ. Λάυρας Κ14 (1301) φ. 182ν. Βλ. σχετικά Θ. Ξ. Γιάγκου, *Κανόνες και λατρεία, ὄπ.π.*, σ. 342.

33. Βλ. π.χ. Θ. Παπαδοπούλλου, *Κυπριακὰ νόμιμα, Μελέται καὶ ὑπομνήματα*, τ. Ι, Λευκωσία 1984, σ. 107.

34. Γιά τή σχετική διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων βλ. Νικοδήμου Σκρέττα, *Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 94 ἔξ.